

Ferhat KORKMAZ*

ZİYÂ PAŞA'NIN *ARZ-I HÂL*'İ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Öz: *Arz-ı Hâl*, Ziyâ Paşa'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında zor günler geçiren Osmanlı Devleti'nde idari ve mali ıslahatlar yapılması için öneri ve düşüncelerini ortaya koyduğu eseridir. Genellikle "padişaha sunulan bir dilekçe" olarak tanıtılan eserde Ziyâ Paşa'nın kısa bir biyografisi ve yıkılmaya doğru giden bir ülkenin yıkılışını önlemek maksadıyla yaptığı sosyal, siyasal ve ekonomik alanlara ilişkin öneri ve düşünceleri bulunmaktadır. *Arz-ı Hâl*, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında kendisine Londra'da 1867 yılında takdim edilmiş ve şairin ölümünden sonra müstakil bir eser olarak bastırılmıştır. Ziyâ Paşa'nın devlet tecrübelerinin büyük bir ustalıkla yansıtıldığı bu eser, yer yer siyasetnâme özelliklerine sahip olup 72 sayfadan müteşekkildir. Eser, ilk olarak İkinci Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl sonra yayımlanmıştır. *Arz-ı Hâl* üzerinde bugüne kadar detaylı bir araştırma yapılmadığı gerekçesiyle yazılan bu makalede, eserin içerik, dil ve üslup özellikleri değerlendirilmiştir. Çalışmamızın, Ziyâ Paşa hakkındaki bazı yanlış kanaatleri değiştireceğini düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Ziyâ Paşa, *Arz-ı Hâl*, Biyografi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Öneriler

Abstract: *Arz-ı Hâl* is the work of Ziyâ Paşa where he expresses his suggestions and opinions for administrative and financial innovations to be done in Ottoman Empire that had difficult times at the second half of 19th century. The work which is usually introduced as "a petition presented to the Sultan" has a short biography of Ziyâ Paşa and the suggestions and opinions related to social, political and economic fields in order to stop the fall of the Empire. The work is presented to Sultan Abdulaziz during a journey of him to Europe in London in 1867 and has been published as an independent piece after the death of the poet. The work which reflects the state experience of Ziyâ Paşa skillfully has a feature of a politics book renovation in some parts and consists of 72 pages. The work is firstly published a few years after the Second Constitutionalism of Ottoman Empire. In our essay, written for the reason that there is no detailed study about *Arz-ı Hâl* until today, the work's content, language and style features are handled. We think this paper will change some inaccurate thoughts about Ziyâ Paşa and his works.

Key Words: Ziyâ Paşa, *Arz-ı Hâl*, Biography, Social, Political and Economic Suggestions

* Yrd. Doç. Dr.; Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; ferhat.korkmaz@batman.edu.tr

1.Giriş

1829 yılında doğan ve 1880 yılında vefat eden Ziyâ Paşa, gerek Tercî-i Bend ve Terkîb-i Bend şekilleri yazdığı manzûmeler ve gerekse de Nâmık Kemal'in yanı başında sosyal ve siyasi aksiyoner olarak hareket etmesiyle üzerinde çok konuşulan bir yazar ve şair olma hüviyetini sürdürmektedir. Ziyâ Paşa, Mekteb-i Ulûm-i Edebiyyeyi'yi bitirdikten sonra Sadâret Mektûbî kaleminde göreve başlar. Sonra Mustafa Reşîd Paşa ile tanışır, bu sayede saraydaki ilk görev olarak mabeyne kâtip olur. İlk gençlik yıllarını Doğu ve Batı arasında bir muvâzeneyi yansıtan tahsîlle tamamlayan Ziyâ Paşa, Arapça, Farsça ve Fransızca'yı¹ öğrendikten sonra 1859 yılında yazdığı Tercî-i Bend'yle devrinin tanınan bir siması olur. Nitekim Bursalı Mehmed Tâhir de Ziyâ Paşa'nın Tercî-i Bend ve Terkîb-i Bend'inin en çok tanınanı olduğunu söyler. (Bursalı Mehmed Tâhir, ty., s.444) Bir yanda eski zevk anlayışı ve diğer yanda Mustafa Reşîd Paşa'nın modern düşüncelerin taşıyıcısı ve savunucusu olan dairesi arasında kalan Ziyâ Paşa, ömrünü ve sanatını bu ikilem içinde sürdürür. Mustafa Reşîd Paşa'nın ölümünden sonra saray ve İstanbul'dan uzaklaştırılan şair, Kıbrıs, Amasya ve Canik'te mutasarrıflık görevlerinden sonra İstanbul'a döner. Ziyâ Paşa, Âlî ve Fuad Paşa iktidarı ile bir türlü geçinemez, ömrü boyunca ve pek çok eserinde kendisinin sarayda ikbâl merdivenlerini tırmanamamasından bu ikiliyi sorumlu tutar.

1866 yılında İstanbul'a gelen Ziyâ Paşa'nın Namık Kemal ile olan dostlukları gelişir, Yeni Osmanlılar Cemiyetinin kurucuları arasında ismi geçer. Ali Suâvî'nin de yazarları arasında yer aldığı *Muhbir* gazetesinde Namık Kemal gibi yönetimi eleştiren yazılar kaleme alır. Sanat anlayışında her ne kadar yüzü eskiye dönük de olsa Ziyâ Paşa, yeni ve modern düşünceleri, nesirlerine ve gazetede yazılarına yansıtmıştır. Hem yenilik taraftarı olması hem de kendi gibi devrin aydın yüzleriyle sıklıkla gazete ofislerinde bir araya gelmesi, Bâb-ı Âlî'nin önde gelen bürokratlarını ürkütmüş olmalıdır ki ona yeniden Kıbrıs Mutasarrıflığı görevi verilir. Fakat ikisi de bu görevlerine gitmeyecek ve Abdülaziz'in ilk Osmanlı padişahı olarak diplomatik Avrupa seyahatine çıktığı sıralarda Paris'e gideceklerdir². Ziyâ Paşa, arkadaşları Namık Kemal ve Ali Suavi'yle birlikte bir nevi davetsiz misafir gibi bu geziyi takip edeceklerdir. Lazım olan para da Mısır prenslerinden Mustafa Fazıl Paşa tarafından sağlanacaktır. Abdülaziz'in 21 Haziran 1867'de çıktığı ve yaklaşık elli gün süren Avrupa seyahatinden sonra da ülkeye dönmeyecek olan Ziyâ

¹ Ethem Pertev Paşa ile olan dostlukları ve onun yönlendirmesiyle Fransızca'yı öğrenir. (Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyat Tarihi, Dergâh, İstanbul, 2013, s.302)

² Pek çok kaynak Ziyâ Paşa ve arkadaşlarının Avrupa'ya "kaçtığını" yazar. Bu yakıştırmanın millete öncü olmuş bu fikir ve sanat insanları için ağır olduğu kanaatindeyiz. Zira hem yüksek profilli devlet memuru olmaları, hem aranan veya suç işleyen şahıslar arasında olmamaları "kaçma" yakıştırmasının üzerinde düşünmeyi yeniden gerektirir. Aynı zamanda onları "mahallenin haylaz gençleri" mesabesine düşürmek açısından bu tip ifade tarzlarından kaçınmak gerektiği kanaatindeyiz. Atandıkları görevi reddetmeleri ve sonrasında Avrupa'ya gitmeleri ancak bir "tercih" olarak nitelenebilir. Ziyâ Paşa'nın bahsettiği suikast ihtimali ise belgelendirilmeye muhtaçtır.

Paşa, Avrupa'nın çeşitli kentlerinde dört yıl boyunca kalacaktır. Bu kentler arasında başta Paris, Londra ve Cenevre vardır.

Çalışmamızın asıl kısmını teşkil eden *Arz-ı Hâl*, Abdülaziz'in Avrupa seyahati sıralarında yazılmıştır. Abdülaziz Londra'da iken Brighton'a çekilen şair, burada Sultan'a takdîm edilmek üzere *Arz-ı Hâl* adlı risalesini meydana getirmiştir. *Zafernâme*'deki hicvin temel hareket noktasını teşkil eden bu metin, bir devlet adamı ciddiyeti ve lisanıyla yazılmıştır. Nejdet Sançar, eserin dilekçe sûretinde yazıldığını ve ancak İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'da yayımlandığını söyler (Sançar, 1956, s.8). Bizim de çalışmamızı teşkil eden nüsha da 1327 tarihini taşımaktadır. Bu tarih, 1911 miladî tarihine denk düşmektedir (Levend, 1983, s.878). Dolayısıyla eser ancak İkinci Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havasında basılabilmektedir. Eser üzerinde yayınevi bilgisine rastlanılmamıştır.

2. *Arz-ı Hâl*'in Yazılış Sebepleri

Arz-ı Hâl, Ziyâ Paşa'nın kötü günler geçiren Osmanlı Devleti'nde idari ve mali islahatlar yapılması için öneri ve düşüncelerini ortaya koyduğu bir eserdir. Ziyâ Paşa'nın devlet tecrübelerinin büyük bir ustalıkla yansıtıldığı bu eser, bir siyasetnâme hüviyetinde olup 72 sayfadan müteşekkildir. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında kendisine Londra'da takdim edilmiş ve şairin ölümünden sonra müstakil bir eser olarak bastırılmıştır.

Prof. Dr. Önder Göçgün, bu küçük istidânın yazılmasının sebebini Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya olan kinini dindirme amacı ve hırsına dayandırır³: “Âlî Paşa'ya karşı hıncını yeniden dile getirmek ve şahsî ihtirâsını tatmin emelini taşımaktadır.” (Göçgün, 1987, s.46). Âlî Paşa'ya karşı “hıncını dile getirmek” için bile yazılmış olsa o dönem için Devlet'in başında ikinci adam olarak bulunan muktedir bir şahsiyete karşı, bu düşünceleri, itirazları ve eleştirileri dile getirmek oldukça cesur bir tavidir. Her ne kadar *Zafernâme* şairi ve yazarı bile olsa, kamuoyuyla paylaşılmamış ve kendi döneminde yayımlanmamış bir metnin sorumluluğunu taşımakla etrafı birbirinden haberli bir bürokrasi ordusuyla kuşatılmış bir padişaha sunulmuş bir metnin sorumluluğunu taşımak aynı şeyler değildir. İkincisi, şüphesiz ki daha zor ve sorumluluk yüklenmeyi gerektirir. Fakat bu mizaç özellikleri Ziyâ Paşa'da daima vardır. Avrupa'ya gitmeyi bile kendisine yapılması düşünülen ve delilli olarak öne sürdüğü bir suikast gerekçesine bağlar: “Bu zâtlar dahi hıfz-ı menâfi' için beni ızrârdan feragât etmeyecekleri der-kârdır ve hâlbuki ızrâr dahi adi politika husûmeti dâiresinde olmayıp hayatıma kadar kast edecekleri emsâl-i mesbûkası ile müdelleldir evvela nefsimi tehlikeden kurtarmak sâniyen benim telefimle bir o halkının perişanlığına sebep olmamak sâlisen her vakit beni ızrâr etmek isteseler efendimizin tasaddî ile rahatsız edeceklerinden zât-ı hilâfet-penâhilerini gücendirmemek râbian elbette ve elbette idâre devam edemeyip yakında bir tebdîl göreceğinden o vakte kadar

³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal (1982) da, Âlî Paşa'nın Ziyâ Paşa'nın “hasm-ı cânı” (s.24) olduğunu söyleyerek bu noktada kendisini haksız ve ifratta görür.

bunların yed-i taaddileri yetişemeyecek bir kenara çekilip kendi hâlimde oturmak sûretlerini eslem gördüm.” (s.21)

Sultanı öven ifadelerle⁴ eserine başlangıç yapan Ziyâ Paşa, Avrupa'ya gelmesi üzerine rütbesinin elinden alındığını ve İstanbul'da bulunmamasının boşluğundan istifade edilerek kendisi hakkında pek çok iftira üretildiği iddia ederek sözlerine başlar. Paşaya göre, bu iftiralar kendisinin bir devlet memuru olması münasebetiyle devlete yapılmış bir hakaret sayılmalıdır. Şair Ziyâ Paşa, hem kendini savunmak hem de derdini anlatabileceği yegâne mercinin yine padişah olduğunu dile getirerek satırlarına başlar.

Ziyâ Paşa, *Arz-ı Hâl'i* kendisini savunmak ve sarayla yeniden münasebet kurmak amacıyla yazar. Zaten kendisi de yazısının hemen başında Kıbrıs mutasarrıflığını neden kabul etmediğini ve niçin Avrupa'ya geldiğini izah etmeye başlar: “Asıl maksada şürû'dan evvel niçin böyle idare-i hâzıranın hilâfında bulundum ve ne sebebe mebnî bunca menafi'i terk ve fedâ ettim ve en sonunda Avrupa'ya gelişim ne mecbûriyyet'e müstenid idi?” (s.6)

Ziyâ Paşa zengin bir aileden gelmediğini, ancak soyunun temiz bir aileye dayandığını söyler. Henüz ergenlik çağlarındayken Osmanlı tarihleri okuduğunu ve devlet ile milletinin tarihini öğrendiğini dile getirir.⁵ Şair, devletin vüs'at bulmasının sebebi olarak adalet ve şeriatla hükmetmeyi görür. Ona göre, devlet üç yüz yılda kazandığını iki yüz yılda kaybetmiştir. Bunun da sebebi “ahlâk-i milliyeye gelen tağyir” ve adalete dayanan yönetim tarzının terk edilmesidir. Böyle devam ederse Roma, Bizans ve Endülüs'ün başına ne geldiyse devletin başına da onun geleceğini ifade ederek padişahı uyarır. Ziyâ Paşa, yaratılışı ve terbiyesinin kendi köşesine çekilmeye veya rütbe almak için iktidarda bulunanlara yalakağa uygun olmadığını dile getirir.⁶ Yazdığı bu satırların dahi kendi başını belaya koyacağını ve zaten isim vermese de Âlî Paşa ve çevresine meydan okuduğunun farkında olduğunu şu sözlerle ifade eder: “Buna mukabil eğer vükela-yı hâzıranın menafine taarruz edecek olursa elbette onlar bir yol bularak kullarını hizmet-i hümâyûnlarından ve ellerindeki iktidar ile her nasıl isterlerse muhakkar ve mağdur edebilecekleri dahi iki ile iki dört eder gibi bedihi idi.” (s.8) Paşa, Âlî Paşa ve çevresine meydan okuduğunun⁷ bilincinde olduğu için bunu padişaha aktarmaktan geri durmaz. Zaten onlar kendisine verilen makamı ellerinden alarak padişah

⁴ M. Kaya Bilgegil (1970), Ziya Paşa'nın padişaha sunduğu *Arz-ı Hâl'i*ne rağmen Sultan V. Murad'ı tahta çıkarmak isteyen cemiyetin içinde yer almasının padişaha olan bağlılığının bitmiş olduğunu ifade eder. Bu mizaç husûsiyeti Ziya Paşa da daima vardır. Fuad Paşa hakkında yazdığı sitayişler de bunu gösterir.

⁵ Tanpınar (2013), *Arz-ı Hâl'i* ile Ebu Ziyâ Tevfik'in yayımladığı “Ziyâ Paşa'nın Âvân-ı Tufûliyyetine Dair Bir Makalesi”ni hemen hemen eş tutarak ikisini de biyografik bir eser olarak değerlendirir. Ağah Sırrı Levend (1983) de Ziyâ Paşa'nın biyografisinin önemli ölçüde bu esere dayandığını belirtir (s.878)..

⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar (2003) ise bu görüşlerin tam tersi kanaattedir ve Ziyâ Paşa'nın makam konusunda son derece hâris bir mizacı olduğunu söyler.

⁷ *Terkîb-i Bend'*inde bile Âlî Paşa'ya olan husûmetini dile getiren Ziyâ Paşa'nın (Bilgegil, 1997, s.480), sanatının önemli bir kısmını bu noktada teksîf ettiği de şüphesiz ki tartışmasız bir hakikattir.

çevresinden uzaklaştırmışlardır. Ziyâ Paşa, kendisine verilen göreve gitmeyip Avrupa'ya gelişinin sebebi olarak üç neden öne sürer:

Birinci neden, devletin yıkılma tehlikesidir. Ziyâ Paşa'ya göre önceki asırlarda yıkılan bir devletin yerine yenisi kurulur ve geride kalan Müslüman halk da o devlete tabi olurdu. Kendi zamanı için bunun mümkün olmadığını, Osmanlı devletinin yıkılması durumunda, Müslüman milletlerin dağılacağını söyler. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin yıkılması demek, İslâm birliğinin bozulması demektir. Dolayısıyla devletin yıkılmaması için çalışmak farz hükmündedir. Açıkça söylemese de Avrupa'ya gelişini, devletin yıkılmasına mani olma amacına bağlar.

İkinci neden Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa ve çevresini hedef almasıdır. Ona göre birkaç "menfaât-perest" in hırsı yüzünden devleti feda etmemek gerekmektedir. Ziyâ Paşa padişaha görevini hatırlatarak ecdâdın emaneti olan devletin yıkılmasına ve İslâm birliğinin parçalanmasına müsaade etmemesini ister⁸.

Son neden ise Ziyâ Paşa'nın duygusal bir yaklaşımla mesuliyet altına girmeme fikridir. Paşa, devletin yıkılması durumunda yaşayan neslin kıyamete dek lanetleneceğini öne sürer.

Ziyâ Paşa, bu üç sebepten ötürü olan bitene tahammül edemediği için Avrupa geldiğini yazar. Dolayısıyla şair, kendi hareket tarzını tamamen ülke sorunlarına bağlar. Görevini terk etmesi ve Avrupa'ya gelişinin nedeni, devletin yıkılmaması için çalışmak, devleti Âlî Paşa ve çevresinin elinden kurtarmak ve devletin yıkılması halinde yıkılmasına sebep olan tarafta bulunma ihtimalini engellemektir.

3. Ziyâ Paşa'nın Devlet Görevini Kabul Etmeyip Avrupa'ya Gitmesi

Ziyâ Paşa'ya göre devletin idaresi değişmelidir. Her ne kadar alenen söylemese de Âlî ve Fuat Paşaların görevden alınması gerektiğini aksi takdirde devletin yıkılacağını öne sürer. Paşa Mabeyn Kâtipliğinden uzaklaştırılmasının sebebi olarak Âlî Paşa'yı gösterir. Zira Âlî Paşa, ona göre, devleti ayakta tutmak için yapılacak reform ve ıslahatlarına karşıdır. Kendisi de bu reform ve ıslahatları yapan ekibin içinde olduğu için tasfiye edilerek saraydan uzaklaştırıldığını düşünür. Buna sebep olanlar da saraya karşı kendisini idarenin en önemli parçası olarak gören Bâb-ı Âlî çevresidir. Esasında bu düşünceleriyle Ziyâ Paşa, padişaha yetki ve otoritesine sahip çıkması çağrısında bulunmaktadır. Bundan sonra sergüzeştini anlatan Ziyâ Paşa, Zaptiye Müsteşarı olarak görev aldığını, sonra da Atina elçiliğine tayin edildiğini yazar. Atina elçiliğine gitmemesinin sebebi, Yunanlıların suikast ihtimâli nedeniyle devletin bir elçisine zarar vermesi tehlikesidir. Ziyâ Paşa, ön üç gün sonra verilen göreve gitmeyip istifa ettiğini ve bunun üzerine Kıbrıs mutasarrıflığına atandığını dile getirir: "Yunanistan'ın ihtilâli galeyanda ve öyle bir karşılıklı başında fes bulunun bir Osmanlı sefirinin canı emniyette

⁸ Bu açıdan Ziyâ Paşa, Sultan Abdülaziz'e seslenerek yetkilerine sahip çıkmasını ister, nitekim EbuzZiyâ Tevfik de Âlî Paşa ve çevresinin padişahı Bâb-ı Âlî'ye uzak ve ilgisiz tutmak amacıyla olduğu söyler (EbuzZiyâ Tevfik, 1973, ss.140-141).

olmayacağını meydanda olmakla hem nefsimi ve hem de devletin namus-u muhteremini muhafaza maksadıyla istifaya mecbur oldum. Akabinde rütbe-i mîr-i mîrânı ile uhde-i kemterâneme Kıbrıs mutasarrıflığı tevcih kılındı.” (s.12) Kıbrıs'ta ise babası ve çocuğunu kaybetmesinden sonra padişahın sayesinde Meclis-i Vâlâ azalığına seçildiğini anlatır. Mîr-i mîrân rütbesine terfi ettirilen Paşa, beylikçilik memuriyeti ve Bâb-ı Âlî müfettişliği gibi görevler nedeniyle üzerine şimşekleri çektiğini not eder. Ona göre, padişahın yenilik, ıslahat ve reform isteğinin 9 bir delili olarak bu makamlara getirilmiş, bu da Bâb-ı Âlî'deki üst düzey görevlileri ürkütmüştür. Çünkü onlar yönetimde herhangi bir değişiklik istememektedirler. Türlü oyunlarla İstanbul'dan uzaklaştırıldığını anlatan Ziyâ Paşa, Amasya mutasarrıflığına tayin edildiğini yazar. Burada ağır hastalandığını, sekiz ay yattığını ve kızını kaybettiğini yazan Ziyâ Paşa, Kıbrıs'ta yaşadıklarının benzeri talihsizliklere düçar kaldığını anlatır.

Amasya'daki çalışmalarıyla halkın takdirini kazandığını ve bütün Anadolu'ya ününün yayılması neticesinde gazetelerde kendisinden bahsedilmesinin Bâb-ı Âlî'nin kıskanç memurlarının hased ve kinini üzerine çektiğini uzun uzun anlatan Ziyâ Paşa, kendisine oynanan oyunlarla yalancı şahitler gösterilmek suretiyle pek çok şikâyetlerle soruşturma geçirdiğini ve Canik mutasarrıflığına tayin edildiğini yazar. Burada da rahat bırakılmaz. Bâb-ı Âlî'nin gönderdiği soruşturmacı, yeniden eşkıya ve yalancı şahit takımıyla suç isnadı yapmak ister. Ziyâ Paşa, kendisiyle ilgili çevrilen entrikaları ve haksızlıkları Sultan Abdülaziz'e şikâyet eder: “Mahallinde şâkîlerden mürekkeb müteaddid komisyonlar yapıp mülhak kazalara yine şâkîlerden kul kul me'mûrlar gönderilip mutasarrıf-ı sâbık aleyhinde her kim bir da'va ifâ eder ise kendisine medâr-ı feyz olacaktır diye küşe be-küşe icrâ-yı tahrîkât edildi ve şu kadar ki me'mûrun avdetinde şikâyet-i vakıanın garaz ve iftirâdan ibâret olduğu yine şâkîlerin mühriyle musaddak mazbata ve mahzûrlarla meydâna çıktı.” (s.16) Bu kadar haksızlıktan ve kendi şikâyetlerinin dikkate alınmamasından sonra Meclis-i Vâlâ'da memur olarak görevlendirildiği yazar. Bu görevinin kendini sevmeyenlerce (Âlî Paşa dairesi) çekilemediğini ve yine iftiralara uğradığını anlatan Ziyâ Paşa, “... altı yedi mâh müddet meclis-i mezkûra devam ve kullarıyla hem-efkâr bulunan bazı hamîyyetkârân ile bi'l-ittihâd devlet ve milletin zararını müstelzem olacak şeylerin men'-i vukuuna elden geldiği kadar ikdâm olundu.” (s.17) diyerek esasında gazetede yazılarını kastederek Namık Kemal gibi devrin aydınlarıyla yaptığı çalışmaları ifade etmek ister. Bunlar arasında her ne kadar dile getirmese de Yeni Osmanlılar Cemiyetinin kuruluşu ve faaliyetleri de yer almaktadır. Tanpınar, Ziyâ Paşa'nın Bâb-ı Âlî ile iyi geçinememesini gazete yazılarındaki muhâlefet ve bu muhâlefet nedeniyle ortaya çıkan açık muharebeye bağlar. *Arz-ı Hâl* de gördüğümüz tavsiyeler de aşağı yukarı bu sıralarda Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin öne sürdüğü tezlerle benzer: “Yeni yeni gelişen basın, memleketin geleceği üzerindeki endişelerini açıkça söylemeye başlamıştı. Girit, Sırbistan, Mısır meselelerini, istikraz işlerini, iktisadî bozukluğu ve idaresizliği efkâr-ı

⁹ Ziyâ Paşa, Avrupa'dayken *Hürriyet* gazetesine yazdığı makalelerde “Cumhuriyet”, “Hürriyet” ve “Eşitlik” gibi konularda yazarak (Kaplan, M., Enginün, İ. ve Emil, B., 1993, ss.74-95) Devlet idaresinin değişmesi gerektiği konusundaki ısrarlarını sürdürmüştür. Ona göre memleketi dar bir oligarşi yöneteceğine, Meşrûtiyet daha yeğdir.

umûmiyye karşısında münakaşa ediyordu. Ziyâ Paşa Muhbir'de neşrettiği makalelerle bu hareket iştirak etmişti." (Tanpınar, 2013, s.304). Yine Âlî Paşa dairesinin "Meclis-i Vâlâda Ziyâ Bey kumpanyası var imiş" (s.18) şayiasını yayarak buradaki görevinden alındığını yazar. Millet yolundaki faaliyetleri nedeniyle kendisine kötü muamele edildiğini; ancak kendisini milleti için çalışmaya zorlayanın ise idarenin vatandaşı umursamaması, açlık ve fakirliğin artması ve rüşvetin alenen alınması gibi kabullenemeyeceği suiistimler olduğunu ifade eder. Ziyâ Paşa, bu ortamda kendisini düşünmediğini; haksızlıklara göz yumması durumunda devlet kademelerinde daha çabuk yükseleceğini bildiği hâlde bu yolu tercih etmemesini, millete ve devlete olan bağlılığı şeklinde yorumlar. Özellikle de tuz kaçakçılığı ve bu kaçakçılık yüzünden meydana gelen muharebe ve maddi kayıplar nedeniyle padişaha sunulmak üzere yazdığı lâyihanın kendisine kin besleyenlerin şimşegini iyice üzerine çektiğini anlatan Ziyâ Paşa, yüksek makamları ele geçirmişlerce bir suikast tehlikesi hissettiği için Avrupa'da bir görev verilmesi için uğraştığını ifade eder. Ziyâ Paşa üzerine araştırma yapan hiçbir araştırmacı, bu suikast tehlikesinden bahsetmez. Bu tehlike gerçek bir tehlike miydi yoksa Ziyâ Paşa'nın şahsiyetinde bulunduğu öne sürülen paranoya mı, bunu tespit edebilmek mümkün görünmemektedir. Tanpınar, onun saray nezdinde entrik bir şahsiyet olarak bilindiğini öne sürer: "Sarayca Ziyâ Paşa, bilhassa 'pek ziyâde hâris-i ikbâl' olmak ve 'bir şey arzusuna muvâfık olmazsa onun etrafında türlü entrika imâli" ile itham olunuyordu." (Tanpınar, 2013, s.308).

Padişahın izniyle Avrupa'ya gitmeyi beklerken ve çeşitli hazırlıklar yaparken kendisine ikinci defa Kıbrıs mutasarrıflığı görevinin verilmesi üzerine bunun kendisi için "ikinci defa mezara girmek" anlamına geldiği için bu göreve gitmeyip istifa ettiğini Sultan'a zaten bildirmiş olduğunu ifade eder. Kurtuluş ümidi olarak gördüğü için ve görevinden istifa etmek suretiyle Avrupa'ya geldiğini anlatır. *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde ise Ziyâ Paşa'nın kendisini mağdur göstermek ve görevini şahsi menfaatlerine alet ederek kindârâne hareket ettiği ilan edilerek rütbesinin kendisinden alındığı yazılmıştır. Ziyâ Paşa, bu durumu kabul edemez, canını kurtarmak için Avrupa'ya gelmek zorunda kaldığını ikinci defa yazar.

4. Devlet'i Yıkılmaktan Kurtaracak Öneriler

Ziyâ Paşa eserinin ilk kısmında aile çevresi, görevleri, Bâb-ı Âlî'de yaşadığı sıkıntılar ve Avrupa'ya gelişi hakkında padişaha uzun uzun bilgi verdikten sonra asıl konuya girer. Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesiyle halkta bir ümit uyandığını ve halkın önceki uygunsuzlukların ortadan kaldırılacağını, mal ve cana emniyet geleceğini ve ekonominin düzeleceğini düşündüğünü ifade eder. Sultan Abdülmecid zamanında Bâb-ı Âlî'nin yüksek memurları çeşitli entrikalarla padişahı saf dışı ettiklerini, aldıkları ve uygulamaya koydukları her kararın başarısızlığında padişahı adres gösterdiklerini savunan Ziyâ Paşa, Sultan Abdülaziz'den bu hataya düşmemesini ister. Sultan Abdülaziz'in tahta geçer geçmez Tanzimat yeniliklerini sürdürmeye çalıştığını, maliye ve askeri alanlarında ıslahat yaptığını anlatan Ziyâ Paşa, bu durumun yenilik istemeyenleri ürküttüğünü ve türlü oyunlara yönelttiğini anlatır. Şair Ziyâ Paşa, dönemin tepe kadrolarının kendisine karşı olduğunu düşünür.

Özellikle Meclis-i Vükelâ'ya karşı kinini gizlemeyen Ziyâ Paşa, olan bitenin bütün sorumluluğunu Sadrazam başkanlığındaki bu bakanlar kuruluna yükler. Padişaha “Sizin vücûdunuz âleme lazım olduğundan siz eğleniniz, zevk ve safâ ile dem-güzâr olunuz hiç düşünmeyiniz işleri bize tahmîl ediniz ta ki mes’ûliyet zât-ı şâhânenize raci’ olmasın biz ise hizmet-i mülûkânenizde nefsimizi feda ederiz. Bu hâlde hasenât-ı zât-ı hümâyûnların seyyiât bize raci’ olur.” (s.28) diyen bu kurulun, bütün ülkenin idaresini eline aldığı savunur. Ziyâ Paşa, böyle düşünenlerin padişaha Avrupa’daki modern yönetimlerden ve bu yönetimlere ait meclislerden hiç bahsetmemelerinin nedeninin idareyi kendi ellerinde tutma arzusu olduğunu savunur. Esasında Ziyâ Paşa’nın bu sözleriyle meşrutî yönetimi kastettiğini savunmak mümkün görünmektedir. Onun hem Yeni Osmanlılar Cemiyeti azası olması, hem Avrupa’da bulunduğu sıralarda incelediği ve tanık olduğunu düşündüğümüz yönetim biçimleri bu şekilde düşünmesine olanak vermektedir. İsim vermese de Âlî Paşa dairesinin her türlü kararı aldığı, sorumluluğu ise padişaha yüklediğini savunan Ziyâ Paşa, kendi döneminde yapılan yanlışlara değinir.

Belgrat’ta kalan Müslüman tebaanın tehciri konusunda dirayetli davranmadıkları ve Rusya ile Sırbistan’ı sevindirmek için tehcir teklif edildiğini ve bunun acılara sebep olduğunu savunur. Yapılan anlaşmalara rağmen tehcir ettirilen ahaliye hiçbir ödeme yapılmamıştır. Sırbistan’da yaşarken torunlarının torunlarını geçindirecek kadar mala sahip olanlar sokakta dilenme durumuna düşmüşlerdir. Bu kadar yoksulluk ve acı, idarenin yanlış işleri nedeniyledir. Terk edilen kalelere ise Osmanlı ve Sırp bayraklarının birlikte asılacağı anlaşma hükmüne bağlanmışken Osmanlı Devlet bayrağının asılmaması ve kalelerin terk edilerek cephaneliklerin Sırlara bırakılmasının Âlî Paşa’nın hatası olduğunu ve onun da bu hatayı el altından padişaha yüklediğini savunur. Karadağ’da yapılan “block house” adı verilen karakollar, Rusya ve Avusturya’ya hoş görünmek için yıkılıp bölge askersizleştirildi. Girit meselesindeki çeşitli dirayetsizliklerden sonra Giritli eşkiya takımının İstanbul’da elçiler gibi ağırlandığından bahisle bu işin sorumluluğunu da Âlî Paşa’ya yükler. Ziyâ Paşa’nın meşhûr hiciv eseri olan *Zafernâme*’sinde Girit’in neredeyse terk edilmesi hususundaki anlaşmaya ve bu anlaşmaya imza atanlara yönelik kuvvetli ve alaylı bir eleştiri bulunmaktadır. Nitekim Kenan Akyüz de Âlî Paşa’nın Girit meselesindeki kusurunu “1866’daki Girit ayaklanmasında, asi Rumları ayağına kadar giderek onları yatıştırmak maksadıyla tavizler vermesi, adanın idaresini diğer vilayetlerden ayrı ve imtiyazlı bir statüye bağlaması gibi devlet otoritesini küçük düşürücü hareketleri” (s.82) şeklinde aktarır. Ziyâ Paşa, alaylı şekilde bunun siyasî bir başarı olduğunu şu mısralarına yansıtır:

“Tutalım cümle umûrunda hıyânet etmiş,

Şu Girit hizmetini var mıdır inkâra mecâl?” (Ziyâ Paşa, t.y., s.27)

Bu açıdan *Zafernâme* ile *Arz-ı Hâl* arasında ciddi bir konu benzerliği bulunmaktadır. *Arz-ı Hâl* iyice anlaşılmadan *Zafernâme*’yi anlamak mümkün değildir. İki eserin de odak noktasında Sadrazam Âlî ve Fuad Paşaların yanlış politikaları durmaktadır. *Arz-ı Hâl*’in etrafında dolandığı belli başlı konular şunlardır: Ziyâ Paşa’nın kendisine verilen görevi kabul etmeyip Avrupa’ya gitmesi, Belgrat kalesinin Sırlara terk edilmesi ve anlaşma hükümlerine

uyulmaması, Karadağ'da bulunan karakolların yıkılması, Girit meselesi (ki en önemli kısmı teşkil eder), istikraz meselesi, Suriye meselesinde ödenen tazminat, eğitim politikaları, vergi toplama usulündeki zulüm ve adaletsizlikler.

Âlî Paşa'nın Girit meselesindeki ihmâli ve liyâkatsizliği Ziyâ Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da zor duruma düşürmüştür. Ziyâ Paşa, Girit meselesinin şu zararlı sonuçlarını sayar:

1. Osmanlı askeri ve donanması bu meselede hiçbir işe yaramamıştır. Bu durum Avrupa devletleri ve Rusya'yı cesaretlendirecektir. Küçük bir meselesini çözemeyen devletin dıştan gelen büyük tehditlere karşı koyamayacağı inancını güçlendirecektir.

2. Otuz bin asker ve seksen bin nüfus boşuna telef olmuştur. Böylelikle Rusya'nın eline büyük bir fırsat geçerek Osmanlı Devleti'nin parçalanması için Avrupa'da diplomatik teşebbüslerde bulunacaktır.

3. Üç yüz bin kese altın boşuna sarf edilmiştir. Mâli krizler yaşayan devlet, Girit hadisesi nedeniyle sarf ettiği binlerce kese altın nedeniyle zor duruma düşmüştür. Galata'daki sarraflar ve bankerlerden yüksek faizle borç alınmaktadır. Borçlanılan miktarın yüzde iki komisyonu ve yüzde altı faizi vardır.

4. Osmanlı Devleti'nin itibarına dışta gölge düşmüştür. Küçük bir isyan bastırılmayarak dış saldırılara cesaret verilmiştir. Belgrat'ın terki ve yaşanan muhaceretin aynısının ileride Girit için söz konusu olma ihtimâli yüksektir.

5. Yunanlılar Osmanlı Devleti'ni yenecekleri ümidine kapıldılar.

6. Gayr-i Müslim tebaa fikir değiştirip Rumlardan yana tavır takınmaya başladı.

7. Müslüman tebaa ümitsizlik ve bıkkınlığa kapıldı.

Girit'e muhtariyet verilmesinin Osmanlı Devleti ve halkı üzerindeki olumsuz etkilerini bu şekilde sıralayan Ziyâ Paşa, dönemin siyasetini yönlendirmede padişah nezdinde söz sahibi olmak istemektedir. Esasında bu görüşler, kader birliği ettiği arkadaşlarının da görüşleridir. Onlar hep beraber Âlî Paşa'ya karşıdrlar ve yeni bir yönetim tarzının kurulmasını hararetle savunmaktadırlar.

Yedi maddede Âlî Paşa çevresinin politikalarının yanlışlığını padişaha arz eden Ziyâ Paşa, yine padişaha seslenerek buna bir önlem alması gerektiğini söyler. Ziyâ Paşa'ya göre, Âlî Paşa ve çevresi padişahı kendilerinden başka alternatif olmadığına inandırmak istemektedir. Ziyâ Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın vefatından sonra geçen on senede devletin Avrupa'daki itibarına gölge düştüğünü ve bunun da başlıca müsebbipleri arasında mevcut idarenin olduğunu iddia eder ve ülke yönetiminde yaşanan aksaklıkları madde madde sayar:

1. Devletin itibarına gölge düşmüştür.

2. Ülke bir yabancı prence taht-gâh olmuştur.

3. Karadağ bağımsızlaşmıştır.

4. Sırp Belgrad kalesinin tahliyesi nedeniyle cephe ve kaleyle birlikte bölgedeki Müslümanların mallarına el koydular ve anlaşmada

kimsenin malına el konulmayacağı yazılmasına rağmen devlet bunu dahi takip edememiştir.

5.Suriye meselesi dolayısıyla verilen tazminat Şam vilayetinin ederinden daha fazla olup yapılan yağmanın hesabı sorulamamıştır.

6.Cebel-i Lübnan'a Hristiyan vali atamasıyla asayiş bozulmuştur.

7. Bâb-ı Âlî, idareyi darbe ile değiştirecekleri iftirasıyla garaz duydukları masum insanları sürgüne göndermiştir.

8. Mâlî açığı faiz ve alınan borçlarla kapatma gayesi güdülmüştür. Böylelikle devletin mâliyesi işlemez hale getirilmiştir. Devletin kahasına giren paranın önemli bir kısmı yabancı ülkelere gitmektedir. Ülkedeki yoksulluğun her geçen gün artmasına ve çok büyük sıkıntılara neden olmasına rağmen, idare kendi kazandığına bakmaktadır.

9.Karşılıksız basılan paranın sebep olduğu enflasyon nedeniyle hazineye yeni yükler bindirilmiş ve maliye politikalarının yanlışlığı nedeniyle ülke çöküşe doğru gitmektedir.

10.Devlet kademelerindeki istihdamlar liyakate bakılmaksızın yürütülmektedir. Rüşvet ve iltimas başını alıp yürümüştür. Taşraya gönderilen yöneticiler İstanbul'dakilere rüşvet yetiştireyim diye halkı soymakta ve gittiği yeri âdeta derebeyi gibi yönetmektedir.

11. Ülkedeki vergi usulü halkı ezmektedir. Vergi toplama usulü de yanlıştır. Halka yapılan zulümler neticesinde halk yiyecek ekmek dahi bulamamakta, tarladaki mahsulünü henüz daha yetişmemişken vergi diye devlete vermek zorunda kalmaktadır.

12. Vergi usulünün yanı sıra mahkeme ve yargılamalar da bozulmuştur. Kadılar rüşvetle iş görmekte ve adaleti yok etmektedirler.

13. Eğitime önem verilmemekte ve yeteri bütçe ayrılmamaktadır.

Ziyâ Paşa'nın eleştirisinde dış politika yanlışları önemli yer tutmaktadır. Özellikle padişahın diplomatik bir gezide olması münasebetiyle bu konu etrafında şekillenen *Arz-ı Hâl*'deki düşünceler ile *Zafernâme*'deki şu mısralar arasında paralellik kurmak mümkündür:

*"Belgrad kal'asın ihsân ile Sırbistân'a
Devletin kıldı tamamîyyetini istikmâl*

*Karadağ kulelerini yıkdı ise hükmü n'ola
Peşşe tevfiik-i Hudâ ile eder kal'-ı cibâl*

*Rûmdan, Ermeniden yapıdı müşîr-i bâlâ
Eyledi resm-i müsâvât-ı hukuku ikmâl*

*Verdi mâliyyeye tedbîri musîbi bereket
Buldu hep sâye-i lutfunda cihân vüs'at-i hâl*

*Tuz, tütün resm'e girip oldu hazîne lebrîz
Etti tahvîl-i kavâimle nükûd istihsâl*

*İ'tibârı ile yapıdı nice istikrâzât
Yoksa mâliyye işinde görüldü işkâl" (Ziyâ Paşa, t.y., s.27)*

Ziyâ Paşa'nın sultana arz ettiği durum ve bu durumlara önerdiği çözümler son derece makul ve çağdaştır. Bu eseri ölümsüz kılan, işlediği konular ve sorunlara yönelik çözümlerin esasında bugün için bile geçerli olacak pek çok tez içermesidir.

5. Dil ve Üslup Özellikleri

Ziyâ Paşa'nın Avrupa'ya yeni gittiği sıralarda padişaha sunulmak üzere yazdığı eseri, devlet adamı ciddiyeti ve dönemin yazışmalarını büyük ölçüde yansıtan bir dille yazılmıştır. Prof. Dr. Önder Göçgün, Ziyâ Paşa'nın bu nesrinde Avrupaî nesir tesirinin bulunduğunu ifade etmiştir (Göçgün, 1987, s.46). Dolayısıyla Ziyâ Paşa'nın bu metni, hem resmî üslubu yansıması hem de dilin sadeliği ve anlaşılabilirliği bakımından kendi dönemi içinde son derece önemlidir. Ethem Paşa'nın yönlendirmesi ile *Endülüs Tarihi*'ni tercüme eden Ziyâ Paşa, burada süslü nesre yaklaşan bir üslup benimser (Levend, 1983, s.874).

Sade ve anlaşılır bir dil benimseyen Ziyâ Paşa, uzun tamlama ve süslü nesir örneklerinden olabildiğince kaçınmıştır. Nitekim Âgah Sırrı Levend (1983), Ziyâ Paşa'nın nesrinin bu eserle birlikte sadeleşme ve Avrupaî nesir olma yoluna girdiğini ifade eder (s.874). Ancak bazı basmakalıp ifadelere metin içinde rastlamak mümkündür. Özellikle resmî kitabetin içinde saraya ve padişaha arz edilen yazılarda giriş cümlelerindeki övgü içeren pek çok sıfat ve ifade bir arada kullanılmış ve münşiyâne nesir örneği sunulmuştur: “Cenâb-ı hayy-ı vedûd şevketlü kudretlü merhametlü velî-ni'met-i bî-minnetimiz padişahımız Efendimiz hazretlerinin eyyâm-ı ömr ve şevket-i iclâl-i hümayûnlarını nâ-ma'dûd-i zıll u zalîl-i mülûkânelerini ilâ yevmi'l-mev'ûd mefârik-i enâmda mebsût ve memdûd buyursun, âmîn. “ (s.5) Yine resmî kitâbet kurallarına uygun olarak yazı yazan memur ya da sivil vatandaşın padişah nezdinde kendini son derece hakir ve zayıf gören alttan yukarı doğru bakışı yansıtan ifadeler de başvurulmuştur: “Ma'lûm-u hakayık ve melzûm-u hilafet-penâhîleri olduğu üzere çâker-i kemîneleri...” Şüphesiz ki bu tipten cümle ve sözler imparatorluk üslubunun ve hiyerarşisinin bir yansımasıdır. Fakat yine de bu nesir, “yer yer çok sade, tabii ve realist” (Levend, 1983, s.878) bir üslubu yansıtır.

Ayrıca Ziyâ Paşa'nın memur olması, saray çevresinde çalışması, onun padişaha seslenirken bu üslubu kullanmasına olanak tanımıştır. Bununla birlikte Ziyâ Paşa'nın eserin sonunda padişaha çeşitli uyarılarda bulunması da onun korkusuzluğunu ve üslubundaki samimi havayı sezdirir: “Allah için gözlerinizi açıp hakikaten bir kere âlemde cidden nazar buyurunuz! Etrafınızda bulunan hâinlerin yalanlarına kulak asmayınız!” (s.71)

Ziyâ Paşa'nın yazdığı metin gözden geçirildiğinde kullandığı kelimelere bakılarak hem içinde bulunduğu ruh hâli hem de ülkenin o dönemdeki temel sorunları daha iyi anlaşılacaktır. “Maliye”, “adalet”, “iltizam”, “muhaceret”, “hak” ve “hakkaniyet” gibi kelimelerde fazla bir ısrar olduğu görülmektedir. Kendisi içinse “devâhî”, “can-güdâz” gibi kelimelerin istimalinin yanı sıra politik olarak kendileriyle aralarında husûmet olduğu kimselerin canına dahi kast edeceklerini düşündüğünü söyler. Hatta öyle ki kendisine daha önce yapılması planlanan bir suikastın delillerinin de elinde olduğunu iddia eder.

Gerçekten de bu durum paranoya mıdır yoksa hakikat midir, bunu elde delil olmadan söylemek mümkün değil. Fakat Tanpınar'ın yaklaşımı esas alınırsa şüphesiz ki bu da bir paranoyadır.

İncelememize esas olan 1327 tarihli bu nüshada bitirilmiş cümle olmasına rağmen cümlelerin önemli bir kısmının sonuna herhangi bir noktalama işareti konulmadığı görülmektedir. Muhtemelen bu, eseri yayına hazırlayanların ve yayınevinin dikkatinden kaçan bir kusurdur. Bunun yayınevinin bir kusuru olduğu düşünüldüğünde, Ziyâ Paşa'nın olabildiğince kısa cümleler kurduğunu ve bu tarzı bilinçli olarak seçtiğini söylemek mümkün görünmektedir.

6.Sonuç

Arz-ı Hâl, her ne kadar edebiyat tarihlerinde biyografik bir eser olarak sunulsa da içinde barındırdığı sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlar ve bu sorunlara önerdiği çözümlerle ihmal edilmiş bir eser olarak görünmektedir. Çalışmamızda, Ziyâ Paşa'nın yıkılışa doğru giden bir ülkenin yöneticilerine son uyarılarına dikkat çekilmiştir. Bu çerçevede *Arz-ı Hâl*'de, açık olarak söylenmese de meşruti yönetimin kurulması, liyakatsiz devlet adamlarının görevden uzaklaştırılması, sosyal ve ekonomik politikaların gözden geçirilmesi, eğitime daha çok önem verilmesi hususlarında önemli tavsiyeler bulunmaktadır.

Kendi dönemi için son derece çağdaş yaklaşımlar öne süren Ziyâ Paşa, ileri görüşlülüğü yönüyle de dönemin padişahına son derece önemli bir metin sunmayı başarmıştır. Eserdeki isabetli tespit ve bu teşhislere yönelik çözüm önerileri, devrin karar alıcılarının dikkatine sunulmakta, böylece Ziyâ Paşa kendi sorumluluğunu yerine getirmiş olmaktadır.

Yer yer siyasetnâme özellikleri gösteren ve Osmanlı Devleti'nin temel meselelerini içeren *Arz-ı Hâl*, günümüz araştırmacı ve siyasetçileri için de başucu kitabı olabilecek güçte bir eserdir. Özellikle de *Zafernâme* adlı hiciv eserinin ortaya çıkmasına olanak tanımış ve büyük ölçüde bu eserle koşut konuları içeren resmi bir belge hüviyetindedir.

Modern Türk nesrinin ilk örneklerinden olan *Arz-ı Hâl*, dönemi için öncü bir hüviyete sahiptir. Ziyâ Paşa, eserinde yer yer secili ifadelere başvurmuş olsa da bu durum metnin dilinin sadeliğini ve anlaşılabilirliğini değiştiren bir unsur değildir.

7.Kaynaklar

Akyüz, Kenan (2015), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Bilgegil, M. Kaya (1970), *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

Bilgegil, Zöhre (1997), *M. Kaya Bilgegil'in Makaleleri*, Akçağ Yay., Ankara.

Bursalı Mehmet Tahir (t.y.), *Osmanlı Müellifleri*, C.2, Haz: A.F. Yavuz-İ.Özen, Meral Yayınevi, ty.

- Ebuzziyâ Tefvik (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), *Son Sadrazamlar*, C.1, Dergâh Yay., İstanbul
- Kaplan, M., Enginün, İ. ve Emil, B. (1993), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* C.II, Marmara Üniv. Fen-Edb. Fak. Yay., İstanbul.
- Levend, Âgah Sırrı (1983), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1-2, MEB, Ankara.
- Sançar, Nejdet (1956), *Ziyâ Paşa'nın Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları*, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, Cilt:5, Sayı 1, Ankara.
- Göçgün, Önder (1987), *Ziyâ Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*, KTB Yay., Ankara.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2013), *19. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, Dergâh, İstanbul.
- Ziyâ Paşa (1327), *Arz-ı Hâl*, Dersaadet.
- Ziyâ Paşa (t.y.), *Zafernâme*, Tercüman Yay., İstanbul.